

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

БРОВКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 340.12

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ**

12.00.12 – філософія права

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук**

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України,
заслужений юрист України

Костицький Михайло Васильович,
Національна академія внутрішніх справ,
професор кафедри філософії права та юридичної логіки

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України

Зайчук Олег Володимирович

доктор юридичних наук, доцент

Кресін Олексій Веніамінович,
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
завідувач Центру порівняльного правознавства

доктор юридичних наук, професор

Вовк Вікторія Миколаївна,
Хмельницький університет управління і права імені Леоніда Юзькова
професор кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться «11» жовтня 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д. 26.007.01 Національної академії внутрішніх справ за адресою:
03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії
внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

Автореферат розісланий «11» вересня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В. Давидова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Шлях інноваційного, європейського розвитку українського суспільства обумовлює трансформацію системи виховання, навчання та освіти в нашій державі. Її метою є формування свідомого та освіченого молодого покоління, яке буде здатне професійно розв'язувати нагальні проблеми сучасного життя та ефективно реагувати на виклики сьогодення. Комплексне та інтегративне дослідження проблематики формування правосвідомості особистості, з огляду на зазначене, виступає фундаментальною умовою створення правових засад становлення сучасного громадянина, що будуть базуватися на принципах гуманізму, справедливості, всебічного захисту прав і свобод людини. Це забезпечить наукове підґрунтя формування системи права і системи законодавства нашої держави, яке відповідає об'єктивним потребам сучасного етапу розвитку громадянського суспільства в Україні.

Правосвідомість як складний філософсько-правовий феномен формується під впливом низки взаємопов'язаних чинників, а саме: соціальних, духовних, економічних, правових, політичних, національних, морально-етичних, культурних тощо. Їх врахування повинно бути покладено в основу реалізації комплексу заходів щодо структурного реформування національної системи освіти. Приєднання України до Болонського процесу висвітлює низку проблем філософсько-правового характеру. Зокрема, залишаються поза увагою науковців філософсько-правовий аналіз впливу сукупності основних чинників формування правосвідомості особистості: розгляд генезису правосвідомості особистості в умовах дошкільної, початкової, середньої та середньої спеціальної освіти як підвалини подальшого становлення людини – суб'єкта суспільних відносин; розуміння сутності онтологічних та аксіологічних аспектів процесу формування правосвідомості сучасної особистості тощо.

Дослідження правосвідомості в межах філософсько-правового аналізу бере свій початок в наукових працях М. Алексеєва, М. Бердяєва, І. Ільїна, Б. Кістяківського, П. Новгородцева, Л. Петражицького, В. Соловйова, П. Сорокін та ін. У радянські часи категорію правосвідомості досліджували переважно на основі синтезу правового позитивізму та марксизму, що знайшло своє відображення в роботах С. С. Алексеєва, К. Бельського, Ю. Грошевого, Г. Єфремова, Н. Козюбри, В. Кудрявцева, О. Лукашевої, М. Матузова, І. Рябко, В. Сальнікова, В. Сапуна, І. Фарбера, В. Щегорцова та ін.

Аксіологічні аспекти правосвідомості вивчали С. Алексеєв, М. Байніязов, В. Баранов, Ю. Баскін, Н. Кейзеров, Д. Керімов, Є. Кузнецов, В. Лазарєв, Р. Лівшиц, В. Малахов, В. Нерсесянц, Е. Соловйов, Ю. Тихонравов, П. Рабінович. Водночас, зазначені аспекти досліджувалися в предметному полі теорії держави і права та соціології права.

Окремі філософські та юридичні питання сутності правової свідомості окреслені в працях відомих українських науковців О. Гвоздіка, В. Головченка, В. Бабкіна, С. Бобровник, Г. Балюк, В. Вовк, О. Зайчука, В. Копейчикова,

М. Костицького, В. Котюка, О. Кресіна, А. Крижановського, С. Максимова, Є. Назаренка, В. Оксамитного, М. Орзіха, В. Селіванова, В. Сіренка, С. Станік, В. Тація, А. Токарської.

Проте, поза межами філософсько-правових досліджень досі залишаються не актуалізованими питання, пов'язані з визначенням філософсько-правових підвалин формування правосвідомості сучасної особистості. Не знайшли свого відображення та наукового опрацювання важливі аспекти процесу формування правосвідомості, як їх залежність: по-перше, від прогресивної або регресивної ідеологічної спрямованості генезису суспільних відносин у соціумі; по-друге, – від філософського обґрунтування форм та методів його головних складових: виховання, навчання, освіти громадян.

Таким чином, актуальність філософсько-правового осмислення процесу формування правосвідомості зумовлена, з одного боку, теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічним забезпеченням правознавства на основі філософсько-правових досліджень, а з іншого – практичними проблемами функціонування права в суспільстві загалом і в умовах трансформації посттоталітарного суспільства зокрема. Теоретико-прикладна значущість проблеми обумовила вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 р. № 848-VIII; Указу Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26.02.2016 р. № 68/2016; Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393-р; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на 2015-2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16.03.2015 р. № 275, планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 10 липня 2018 року (протокол № 13) та уточнено 28 травня 2019 року (протокол № 10).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає у визначенні філософсько-правових засад формування правосвідомості особистості як активного суб'єкта суспільних відносин в умовах трансформації освітнього процесу в Україні; розробленні пропозицій щодо подальшого удосконалення положень вітчизняного законодавства, що обумовлюють процес формування правосвідомості особистості відповідно до загальноновизнаних європейських стандартів.

Досягнення мети передбачає виконання таких *задач*:

– розглянути історичні передумови філософсько-правового розгляду категорії «правосвідомість особистості»;

– визначити методологію вивчення категорії «правосвідомість особистості» у межах філософсько-правового аналізу;

- окреслити теоретичні засади аналізу правосвідомості особистості як філософсько-правового феномену;
 - охарактеризувати онтологічну та аксіологічну природу процесів виховання, навчання та освіти особистості;
 - надати загальну характеристику психологічної сутності процесів виховання, навчання та освіти особистості;
 - висвітлити особливості впливу формалізованих та неформалізованих молодіжних спільнот на формування особистості в сучасних соціальних умовах;
 - визначити особливості національної освіти та педагогіки в радянській Україні;
 - виокремити світоглядний характер та ідеологію процесу формування правосвідомості особистості в процесі виховання та навчання у пострадянський період розвитку України;
 - окреслити особливості реформування вітчизняної освіти у незалежній Україні та його вплив на становлення людської особистості;
 - охарактеризувати правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості та соціуму;
 - встановити роль родини, школи та соціуму у формуванні правосвідомості особистості;
 - виявити особливості процесу формування правосвідомості окремих верств населення в сучасному українському суспільстві (на прикладі жителів сільської місцевості);
 - розглянути специфіку формування правосвідомості особистості в зарубіжних країнах;
 - охарактеризувати правові міжнародні стандарти в галузі захисту прав дитини у процесі формування правосвідомої особистості та їх імплементацію у вітчизняне законодавство;
 - висвітлити питання врахування європейського досвіду при формуванні правосвідомості особистості в закладах освіти системи МВС;
 - окреслити організаційно-правові заходи запровадження концепції формування особистості у життєдіяльність сучасного українського суспільства.
- Об'єктом дослідження є правосвідомість людської особистості (правова ідеологія та правова психологія).*
- Предмет дослідження – філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в умовах трансформації вітчизняного освітнього процесу.*

Методи дослідження Методологічну основу дисертаційної роботи складають сучасні досягнення теорії пізнання. Застосовано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових та спеціально-наукових методів, зокрема: *діалектичний метод пізнання* з метою визначення протилежних концепцій щодо розуміння сутності процесу формування правосвідомості особистості (слухняність - зухвалість, моральність – аморальність, віра – атеїзм, – розум – емоції тощо) (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1); *логіко-дефінітивний* – для формулювання

таких понять, як свідомість, правосвідомість, суспільство, виховання, навчання, освіта та інші (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 4.1, 4.2); *дедуктивний* – для конкретизації філософсько-правового змісту понять свідомість, правосвідомість, суспільство, виховання, навчання, освіта у Конституції України та законодавстві (підрозділи 1.3, 3.1, 4.1, 5.1); *аналізу і синтезу* – для окреслення та класифікації видів впливу на свідомість особистості та маніпулювання нею (обман, навіювання, ефект натовпу) (підрозділи 2.2, 2.3, 4.1); *системний* – для визначення сутності правосвідомості в системі правил, які визначають поведінку індивідуума в соціумі та формують конституційний статус особи (підрозділи 4.2, 4.3); *історико-порівняльний* – для дослідження генезису філософсько-правових вимірів становлення особистості (підрозділи 1.1, 3.1, 3.2, 3.3); *моделювання* – для здійснення аналізу перспектив і розробки пропозицій щодо вдосконалення та розвитку філософського обґрунтування та правового врегулювання процесів виховання, навчання й отримання освіти сучасною правосвідомою особистістю; як засіб окреслення перспектив генезису форм і методів формування правосвідомості особистості (підрозділи 5.3, 5.4); *порівняльно-правовий* – для здійснення порівняльного аналізу філософсько-правових аспектів формування правосвідомості особистості в Україні та зарубіжних країнах (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 5.1, 5.2, 5.3); *тлумачення (герменевтики права) і контент-аналізу* – для з'ясування змісту норм конституцій і законів, що регулюють засади формування правосвідомості особистості (підрозділи 4.1, 4.2, 5.4); *узагальнення правотворчої та правозастосовної практики* – для вивчення механізмів захисту права особи на отримання знань у обраній нею галузі суспільного життя (підрозділи 5.1, 5.2, 5.3, 5.4); *соціологічний* – для анкетування громадян з метою визначення їх відношення до основних критеріїв сучасного стану галузі формування правосвідомої особистості та перспектив його генезису (підрозділ 4.3); *структурний* – за допомогою якого проведено аналіз складових правосвідомості – правової ідеології та правової психології (підрозділи 1.2, 1.3); *синергетичний* – як специфічний спосіб досягнення певної діяльній мети, як сукупність прийомів, операцій практичного чи теоретичного пізнання, освоєння буття та його впливу на свідомість та формування правосвідомості з метою упорядкування та стабілізації суспільних відносин (підрозділи 1.2, 2.1); *спостереження* – з метою визначення закономірностей становлення особистості в умовах викликів сучасності (підрозділи 2.2, 2.3).

Емпіричну базу дослідження становлять результати узагальненого аналізу: історичних пам'яток права, положень психологічних теорій та доктрин (психоаналізу, біхевіоризму, мотивацій, когнітивного підходу, індивідуальної психології тощо), праць видатних філософів, педагогів та вихователів, які вивчали теоретичні питання формування правосвідомості та застосовували їх на практиці; акти вітчизняного та міжнародного права, висновки та рекомендації впливових міжнародних правознавчих організацій, зокрема Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії); 87 рішень міжнародних і вітчизняних судових органів (Європейського суду з прав

людини, Верховного та Конституційного Суду України); матеріали опитування 1150 жителів сільської місцевості центрального регіону України Київської, Черкаської, Чернігівської, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської областей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні монографічним комплексним дослідженням, в якому представлено змістове узагальнення та надана концепція філософсько-правових засад формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні; окреслено правові міжнародні стандарти в галузі захисту прав дитини та їх імплементація в українське законодавство; проаналізовано європейський досвід у формуванні правосвідомої особистості та визначено необхідність його врахування при формуванні правосвідомості особистості в навчальних закладах системи МВС. Зокрема:

вперше:

– виявлено особливості процесів виховання, навчання та набуття освіти, як головних факторів формування правосвідомості особистості на головних етапах генезису людської цивілізації, а саме: навчальний процес у первісному суспільстві полягав у передачі інформації, а дотримання встановлених соціумом звичаєвих законів було представлено у вигляді заборон на різні дії (примітивна правосвідомість); з появою писемної мови змінилась система передачі знань, що сприяло появі освітянської системи та дозволило, сформулювати та закріпити певну систему соціальних норм; в період Античності виховна система включала в себе повноцінну концепцію батьківства та систему поглядів щодо гармонійного розвитку особистості; в епоху Середньовіччя в межах університетського навчання формувалася ефективна методологія знання, система викладання, наукової та просвітницької діяльності в галузі формування правосвідомості населення тощо;

– сформульовано розуміння сутності онтологічних аспектів процесу формування особистості, у контексті якого право розглядається як вияв і невід’ємний атрибут людського буття, що значною мірою впливає на його існування та розвиток у життєдіяльності соціуму, здійснюючи вплив на виховання та навчання людини як складових процесу формування його особистості;

– доведено, що процес формування правосвідомості передбачає наявність безпосереднього зв’язку аксіології, для якої ціннісні орієнтації є головною смисловою констатувальною одиницею особистості (правової ідеології), з правовою психологією як галуззю психологічної науки, що досліджує психологічні проблеми виховання й навчання особистості – головних механізмів спрямованої соціалізації людини;

– доведено, що формування правового особистісного, індивідуального світогляду є пріоритетною складовою соціалізації людини в демократичній і правовій державі. Причому світоглядна функція правового виховання полягає у формуванні у людині поваги до загальнолюдських цінностей на тлі належної правової поведінки, правових поглядів, почуттів та орієнтирів;

– визначено сутність концепції формування правосвідомості особистості як філософсько-правової категорії, що складається з правової ідеології та правової психології, є сукупністю поглядів, концепцій, теорій, ідей, почуттів, уявлень, що відображають ставлення людей до правових питань у суспільстві та, перебуваючи у діалектичній єдності, знаходиться у стані постійного розвитку, та яка полягає у визнанні припустимості певних змістовних вимог до всього простору людських вчинків і соціальних інституцій, у тому числі до суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури;

– обґрунтовано, що правове виховання, маючи в собі аксіологічну складову, покликане захищати цінності буття ґрунтуючись на загально визнаних принципах права: верховенстві, справедливості, свободі, рівності, гуманізму, законності, які визначають становлення правосвідомої особистості;

удосконалено:

– методологію дослідження філософсько-правових засад процесу формування правосвідомості особистості, виходячи з її концептуального розуміння як сукупності прийомів, методів і логічної організації пізнання філософських, психологічних та юридичних аспектів;

– методологію дослідження питань, пов'язаних із практичним застосуванням філософсько-правових та психологічних засад формування правосвідомості особистості як головної мету процесу виховання, навчання та отримання освіти;

– обґрунтування положення про те, що сім'я, як основний елемент соціуму, виконуючи афективну, освітню, виховну та інші важливі соціологічні функції виступає охоронцем загально визнаних людських цінностей та історичної спадкоємності поколінь, відіграє надважливу роль у формуванні правосвідомості особистості;

– оціночні критерії важливості фактору особистісної спрямованості процесів виховання і навчання у формуванні правосвідомості особистості в умовах суспільно-політичної трансформації;

– тлумачення положень вітчизняного законодавства, що регулюють відносини між сім'єю, закладом освіти, державою і суспільством загалом, батьками, дітьми, вихователями та педагогами, шляхом внесення змін до Конституції України;

– обґрунтування положень законів та інших нормативно-правових актів у відповідність до запропонованої редакції Конституції України в частині гарантування права людини на вільний розвиток особистості;

– окреслення необхідності створення на державному рівні належних законодавчих, соціально-побутових, навчально-виховних і педагогічно-освітніх умов для фізичного, розумового, морального, трудового, художньо-естетичного розвитку людської особистості, особливо дітей і молоді, формування їхньої культури поведінки і духовності, правової й екологічної культури як гідного повноправного члена демократичного, правового та соціального суспільства;

дістало подальший розвиток:

– положення про те, що процес формування правосвідомості особистості як філософсько-правової категорії та психологічного феномену припускає певні змістовні вимоги щодо філософсько-правової оцінки людських учинків і соціальних інституцій, зокрема до аксіологічних, онтологічних та епістемологічних факторів суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури;

– концепція, згідно з якою основу філософсько-правової теорії формування правосвідомості особистості складають розумове мислення та світогляд, що ґрунтуються на ідеології визнання людини, її життя та гідності, недоторканності та безпеки найвищими соціальними цінностями;

– обґрунтування концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості: сім'ї (родини), школи (закладу освіти) та соціуму (суспільства) в контексті запровадження спеціальної державної програми;

– розуміння феномену молодіжних субкультур, який зумовлений специфічними особливостями світоглядного сприйняття певними верствами населення буття соціуму та прагненнями утвердження своєї особистості, інколи навіть як протипагу загальноновизнаним критеріям поведінки;

– тлумачення світогляду суспільної та право свідомої особистості як антропологічного явища, що є формою духовно-практичного його розуміння в контексті інтегративної цілісної системи (онтологічна складова), яка формується у процесі виховання з метою засвоєння юридичних знань (епістемологічна складова), філософсько-правових переконань та орієнтації на загальнолюдські цінності (аксіологічна складова).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та може бути використано у:

– *правотворчій діяльності* – висновки та пропозиції, які сформульовані у дисертації, можуть бути використані в процесі розроблення нормативно-правових актів, формулювання засад правової політики та реформування правової системи нашої держави (довідка Департаменту освіти і науки Київської обласної державної адміністрації від 03 квітня 2019 року, довідка підкомітету з питань діяльності адвокатури та регулювання надання правової допомоги громадянам Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя від 24 червня 2019 року);

– *правозастосовній діяльності* – результати дисертаційного дослідження можуть сприяти оптимізації державної політики в галузі освіти та виховання особистісної та колективної правосвідомості (акти впровадження Білоцерківського відділу поліції ГУ НП в Київській області від 02 квітня 2019 року, ГСУ Національної поліції України від 12 червня 2019 року);

– *науково-дослідній роботі* – сформульовані та викладені положення, узагальнення, висновки і рекомендації формують основу для подальших наукових розробок у галузі методології правознавства та можуть збагатити її новими дослідницькими підходами, мають загальнотеоретичне значення для

розвитку сучасної філософії права та юридичних дисциплін (акт впровадження Білоцерківського національного аграрного університету від 18 квітня 2019 року);

– *освітньому процесі* – викладені в дисертації положення використовуються під час підготовки навчальних і навчально-методичних посібників із філософії права, теорії держави та права, антропології права, соціології права, а також під час викладання відповідних навчальних дисциплін у закладах вищої освіти (акти впровадження Національної академії внутрішніх справ від 29 травня 2019 року, Білоцерківського національного аграрного університету від 11 квітня 2019 року, «Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» від 04 квітня 2019 року, Ужгородського національного університету від 05 червня 2019 року, Національної академії Державної прикордонної служби України від 19 червня 2019 року, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова від 02 липня 2019 року).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та їх аргументація, рекомендації практичного характеру, наявні в дисертації, обговорено на засіданні кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях круглих столів, зокрема: «Філософські та методологічні проблеми сучасного правознавства» (м. Київ, 04 липня 2016 р.); «Аграрна наука – виробництву» (м. Біла Церква, 17 листопада 2016 р.); «Правова система в умовах розвитку соціально-правової держави: питання теорії і практики» (м. Черкаси, 24–25 листопада 2016 р.); «Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті» (м. Біла Церква, 18–23 травня 2017 р.); «Topical problems of modern science: materials of the International Scientific conference» (г. Варшава, 16 юня 2017 г.); «Personality, society, state, law: problems of correlation an dinteraction: materials of the VI international scientific conference» (г. Прага, 15–16 октября 2017 г.); «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 11 листопада 2017 р.); «Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства» (м. Харків, 31 серпня – 01 вересня 2018 р.); «Аграрна освіта та наука: досягнення, роль, фактори росту» (м. Біла Церква 27–28 вересня 2018 р.); «Гарантії забезпечення прав і свобод людини та правові проблеми запобігання корупції в Україні в умовах євроінтеграції» (м. Біла Церква, 06 грудня 2018 р.); «Екологічна політика і право ЄС та їх імплементація у правову систему України» (м. Київ, 16 травня 2019р.); «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Запоріжжя, 24–25 травня 2019 р.); «Реформування законодавства і державних інституцій: досягнення, недоліки та перспективи» (м. Київ, 30 травня 2019 р.); «Сучасне правотворення: питання теорії та практики» (м. Дніпро, 31 травня – 01 червня 2019 р.); «Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів» (м. Харків, 31 травня – 01 червня 2019 р.); «Сьомі Бердяєвські читання» (м. Біла Церква,

07 червня 2019 р.); «Юридична наука: виклики і сьогодення» (м. Одеса, 07–08 червня 2019 р.); «Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 14–15 червня 2019 р.); «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, 10 липня 2019 р.); «Сучасна педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (м. Київ 12–13 липня 2019 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати виконаного дослідження відображено в 43 публікаціях, серед яких одноосібна монографія, 23 статті у рецензованих наукових фахових виданнях (зокрема 5 із них опубліковано в періодичних виданнях інших держав напряму, з якого підготовлено дисертацію), 20 тез наукових доповідей на конференціях і круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, які містять 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (584 найменування на 50 сторінках) та чотирьох додатків на 41 сторінці. Загальний обсяг дисертації становить 477 сторінок, з них основний текст – 361 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її зв'язок з науковими планами та програмами, мету і задачі, об'єкт і предмет, методи дослідження, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію результатів дисертації та публікації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади аналізу правосвідомості особистості у філософсько-правовому вимірі» складається з трьох підрозділів, у яких представлені результати історико-хронологічного аналізу становлення наукових поглядів на проблему правосвідомості особистості та основних умов її формування; визначено теоретичні та методологічні засади дослідження.

У *підрозділі 1.1 «Історичні передумови філософсько-правового розгляду категорії «правосвідомість особистості»* здійснений аналіз історичних пам'яток наукової думки в працях класиків у галузі філософії, юриспруденції, теології, педагогіки та психології, що дозволило окреслити основні підходи до тлумачення категорії «правосвідомість» та визначити основні етапи генезису процесу виховання, навчання та освіти, як головних факторів формування правосвідомості особистості.

Категорія «правосвідомість» завжди викликала особливу увагу з боку мислителів, філософів, вчених-правознавців та інших видатних особистостей в історії розвитку суспільства, що знайшло своє відображення у багатьох пам'ятках філософії, права, моралі, релігії, які увійшли до золотого фонду культурної спадщини людства. Окремі аспекти становлення правової свідомості людини окреслені в роботах Конфуція, Аристотеля, Цицерона, А.

Альбіна, Ж. Ж. Руссо, Г. Гегеля, І. Канта, В. Каразіна, І. Сікорського, М. Драгоманова, Б. Грінченка та інших.

Доведено, що правосвідомість – багатогранне поняття, яке визначається як сукупність раціональних факторів, що не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, але і впливають на неї, формуючи готовність особистості до певної поведінки в правовій реальності.

На основі аналізу джерельної бази дослідження аргументовано, що основними факторами встановлення закономірностей розвитку зв'язків між особистістю і соціумом, які формуються та підтримуються завдяки інституційній силі права в проміжках часу, простору та в умовах мінливої дійсності виступають процеси виховання, навчання та освіти.

Визначено, що суть навчального процесу у первісному суспільстві полягала у передачі інформації, а дотримання встановлених соціумом звичаєвих законів у вигляді заборон на різні дії являло собою примітивну правосвідомість. З появою писемної мови змінилась система передачі знань, виникла необхідність у її опануванні, тому на заміну системі виховання, як спеціальній соціальній діяльності, що була націлена на засвоєння навичок, прийшла система набуття знань, яку можна назвати освітянською. Зазначено, що епоха Античності заклала основу наукових знань освітянської системи та фундамент виховної системи, розробивши повноцінну концепцію батьківства і систему поглядів на розвиток дитини, а перші педагогічні теорії того часу містили ідеї щодо виховання гармонійної особистості, що мало значний вплив на подальший розвиток виховного та освітянського процесів. Університети епохи Середньовіччя стали підґрунтям для формування ефективної методології знання, системи викладання, наукової та просвітницької діяльності в галузі формування правосвідомості населення. Підкреслено, що онтологічне вчення про матеріальне та ідеальне, про «світ речей» і «світ ідей», яке є загальним, абстрактним відображенням дійсності в історико-філософському аспекті та з'ясовує фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого у життєдіяльності соціуму, за всіх часів мало визначальний вплив на виховання та навчання індивідууму як складових процесу формування його особистості.

У підрозділі 1.2 *«Методологія вивчення категорії «правосвідомість особистості» у межах філософсько-правового аналізу»* поєднано позитивістський та *jus*-натуралістичний підхід до визначення та аналізу змісту та сутності правосвідомості як філософсько-правового феномену, зокрема у контексті захисту прав, свобод та законних інтересів людини в умовах її життєдіяльності в межах соціуму та визначено методологію дослідження як сукупності прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових, психологічних та соціологічних засад трансформації системи формування людської особистості.

Встановлено, що методологічна основа дослідження процесу формування правосвідомості особистості ґрунтується на застосуванні філософських методів, методів юридичної науки, загальнонаукових методів інших наук, зокрема:

логіко-дефінітивного методу, дедуктивного методу, аналізу і синтезу, системного, структурного, історико-порівняльного методу, моделювання, порівняльно-правового методу та методу герменевтики, методу узагальнення, соціологічного та синергетичного методів.

Аргументовано, що розвиток знань і загальної теорії в галузі філософсько-правового бачення формування правосвідомості особистості в умовах трансформації вітчизняного освітнього процесу полягає в розширенні та поглибленні поняттєвих схем опису проблем, які виникли, встановлення їх взаємозв'язків іншими поняттєвими схемами, виявлення, опису та фіксації результатів вивчення загальних та індивідуальних ознак.

Складовими поняттєвого апарата наукового дослідження є основні дефініції, які умовно можна розподілити на: загальні терміни та поняття, які сприймаються як аксіоми (генезис, парадигма, свідомість тощо); спеціальні терміни та поняття, які є притаманні об'єкту та предмету дослідження (виховання, дитина, людина тощо); терміни та поняття, які потребують авторського тлумачення та сформувалися в процесі дослідження (правове виховання, ідеологічні установки, правові знання тощо).

У підрозділі 1.3 «Теоретичні засади аналізу правосвідомості особистості як філософсько-правового феномену» констатовано, що концепція формування правосвідомості особистості як філософсько-правового феномену складається з правової ідеології та правової психології та являє собою сукупність поглядів, теорій, ідей, почуттів, уявлень, які перебувають у діалектичній єдності та стані постійного розвитку. Вони відображають ставлення людей до правових питань у суспільстві та реалізуються у визнанні припустимості певних змістовних вимог до всього простору людських вчинків і соціальних інституцій, у тому числі до суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури. Сутність правової свідомості як соціально-правової концепції та напряду емпіричного дослідження фактично полягає у встановленні закономірностей розвитку зв'язків між індивідуумом і соціумом, які формуються та підтримуються завдяки інституційній силі права в проміжках часу, простору та в умовах мінливої реальності.

Обґрунтована позиція, відповідно до якої на перше місце постає деонтологічне бачення світу: прояви духовно-психологічного й соціокультурного життя є своєрідними проєкціями безумовного морального принципу, за якого правосвідомість сприймається як один із різновидів категоричного імперативу і являє усвідомлення навколишнього світу й самого себе через призму належного.

Фактори духовно-психологічного й соціокультурного життя формуються згідно з загальновизнаними людськими цінностями (аксіологічні виміри), політичними, економічними, соціально-культурними, морально-духовними умовами буття (онтологічні виміри), які лежать в основі права, як обумовленою цими вимірами системи регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу.

Розділ 2 «Філософсько-правова й психологічна сутність процесів виховання, навчання та освіти особистості» складається з трьох підрозділів, у яких визначено роль філософського-правових вимірів та психологічних засад формування правосвідомості особистості у ході процесів виховання, навчання та отримання освіти.

У підрозділі 2.1 *«Онтологічна та аксіологічна природа процесів виховання, навчання та освіти особистості»* доведено, що процес формування особистості з позиції онтологічного підходу не є простим отриманням та засвоєнням знань, а визначається як цілеспрямований вплив на людину з метою засвоєння нею правил поведінки, необхідних для інтеграції у суспільство. Онтологічне вчення, яке визначає фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого в життєдіяльності соціуму, за всіх часів мало визначальний вплив на виховання та навчання індивідууму як складових процесу формування його особистості.

Право розглядається як прояв та невід'ємний атрибут людського буття, що значною мірою впливає на його існування та розвиток у життєдіяльності соціуму, здійснюючи вплив на виховання та навчання людини як складових процесу формування його особистості. Підкреслено, що цінністю права є те, що правова ідеологія, як складова правосвідомості є невід'ємним регулятором поведінки людини, а цінності освіти, у яких представлена система значень, принципів, норм, канонів та ідеалів, мають значний вплив на формування особистості, оскільки регулюють взаємодію в освітній сфері і формують компонент взаємовідносин індивідуума і соціуму. Ціннісні орієнтації, засвоєні у ранньому віці та розвинуті в процесі навчання і виховання є визначальними умовами оптимальності процесу етичного виховання та формування морально-культурних рис та правосвідомості особистості. Правова аксіологія тісно пов'язана з педагогічною психологією як галуззю психологічної науки, що досліджує психологічні проблеми виховання й навчання особистості, які є основними умовами соціалізації людини.

У підрозділі 2.2 *«Психологічна суть процесів виховання, навчання та освіти особистості»* підкреслено важливість фактору особистісної спрямованості процесів виховання і навчання у формуванні правосвідомості особистості в умовах суспільно-політичної трансформації.

Доведено, що основним завданням виховного процесу є всебічний розвиток особистості. Навчання не починається на порожньому місці, воно завжди спирається на певну стадію розвитку дитини. Процеси навчання і розвитку тісно пов'язані один з одним. Розвиток суб'єкта відбувається в самому процесі його становлення, коли дитина поступово перетворюється в учня, тобто в дитину, що змінює й удосконалює самого себе.

Встановлено, що психіка дитини більш чутлива ніж психіка дорослої людини до зовнішніх факторів впливу, які особливо загострюються за часів соціальних потрясінь. Саме в такі часи догмати аксіології, які визначають загальнолюдські цінності, нівелюються.

Констатовано, що на процес формування особистості значною мірою впливає механізм наслідування, який може сприяти як формуванню суспільно та особисто корисних рис характеру, так і шкідливих для себе та оточення звичок.

Психологічний вплив завжди присутній у виховному та навчальному процесах, тому його обґрунтована реалізація повинна здійснюватися враховуючи індивідуальні характеристики особистості та її життєвий досвід. Метою психологічного впливу є виховання або перевиховання особистості, стимулювання її до правомірної поведінки, мотивування тощо.

У підрозділі 2.3 «*Особливості впливу формалізованих та неформалізованих молодіжних спільнот на формування особистості в сучасних соціальних умовах*» досліджено методику утворення підконтрольних владі дитячих та молодіжних організацій як форми державного ідеологічного та психологічного впливу на індивіда та соціум в цілому.

Зазначено, що необхідною умовою розвитку правосвідомості є воля людини. Людина стає особистістю, коли може слідувати своїм ціннісним орієнтаціям. Встановлено, що перетворення соціуму в однорідну соціальну «масу», а людину на її частину є характерною особливістю більшості тоталітарних режимів. При цьому, основною мішенню зазначеного ідеологічного впливу була молодіжна страта суспільства, яка немала достатньо життєвого досвіду. Інструментарієм в даному випадку виступало цілеспрямоване створення підконтрольних владі дитячих та молодіжних організацій.

Підкреслено, що умовах суспільно-політичної трансформації спостерігається виникнення феномену молодіжних субкультур, які мають власне світоглядне сприйняття буття, іноді на протигагу загальноновизнаному. Виникненню таких молодіжних утворень сприяють дезадаптація молоді, неможливість знайти себе у навчальному колективі, конфлікти в родині та близькому оточенні, бажання самоутвердитись. Діяльність таких спільнот не регламентована правовими документами і невідзвітна державним і громадським організаціям, тому здійснюючи державну соціально-молодіжну політику слід враховувати вплив молодіжних субкультур на формування особистості, зокрема на її правову свідомість.

Розділ 3 «Філософсько-правові особливості трансформації освітнього процесу в Україні» складається з трьох підрозділів, у яких досліджено філософсько-правові особливості трансформації освітнього процесу в Україні за радянських та пострадянських часів.

У підрозділі 3.1 «*Національна освіта та педагогіка в радянській Україні*» проаналізовано особливості освітнього процесу в радянській Україні та встановлено, що формування політичної і правової свідомості населення у ті часи відбувалось згідно із завданнями соціалістичного будівництва.

Підхід до дитини як суб'єкта навчально-виховного, послідовного і наполегливого процесу формування правосвідомої особистості розвивали видатні вітчизняні вчені у галузі педагогіки та педагогічної психології

радянського періоду, а саме: Ю. Будяк (Покос), А. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Гудзик, О. Захаренко, В. Шаталов О. Запорожець, Е. Вільчковський.

Водночас, існуюча державна політика визначала, що найважливіше значення мало підвищення якості навчання і виховання, шляхом формування комуністичного світогляду, докорінного поліпшення підготовки молодого покоління до праці, забезпечення всіх ділянок комуністичного будівництва кваліфікованими робітничими кадрами і фахівцями. Успішне вирішення цих завдань було покликане сприяти досягненню вищого світового рівня продуктивності праці, розвитку і задоволенню духовних потреб радянських людей, вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин.

Метою радянського виховання та освіти було створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, крицевою волею, суспільно-необхідною кваліфікацією та матеріалістичним світоглядом. Проте такі ідеї були антигуманними, адже мали на меті виховати покоління, яке заради утопічних ідей буде виконувати поставлені перед ним цілі керуючої верхівки.

У підрозділі 3.2 *«Світоглядний характер та ідеологія процесу формування правосвідомості особистості в процесі виховання та навчання у пострадянський період розвитку України»* аргументована авторська наукова позиція, відповідно до якої світогляд суспільно свідомої особистості є формою духовно-практичного самоусвідомлення відносин індивіда та соціуму як інтегративної цілісної системи (онтологічна складова), яка складається у процесі виховання з метою засвоєння юридичних знань (епістемологічна складова), філософсько-правових переконань та орієнтації на загальнолюдські цінності (аксіологічна складова). Водночас, соціальна продуктивність світоглядних переконань формується у процесі пізнання та сприйняття особистістю не тільки нормативних приписів, а й історико-культурного спадку, морально-етичних правил, звичаїв та менталітету населення, які є основою життєдіяльності соціуму (соціально-політична складова).

Наголошено, що світогляд становить ядро особистості та формує основу її життєвої програми, виходячи із сукупності переконань, оцінок, поглядів та принципів, що визначають найзагальніше бачення та розуміння світу. Доведено, що формування правового особистісного, індивідуального світогляду є пріоритетною складовою соціалізації людини у демократичній та правовій державі. Зазначено, що онтологічна складова світогляду є фундаментальною когнітивною орієнтацією індивіда або суспільства, що охоплює всі їх знання, та включає в себе природну філософію; фундаментальні, екзистенційні та нормативні постулати, цінності, емоції та етику. Констатовано, що у пострадянський період ідеологія процесу формування правосвідомості особистості характеризувалась зміною світоглядно-ціннісних орієнтирів.

У підрозділі 3.3 *«Особливості реформування вітчизняної освіти у незалежній Україні та його вплив на становлення людської особистості»* встановлено, що пріоритетним напрямком реформування освіти у незалежній

державі була розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя. Однак заходи, які були заплановані програмами та концепціями розвитку вітчизняної освіти були, по суті, декларативними, оскільки не мали належного фінансового забезпечення.

Констатовано, що національне освітнє законодавство містить в собі європейські стандарти щодо формування правосвідомої особистості, проте вітчизняна система освіти, як складова процесу формування людської особистості, потребує подальшого реформування.

Зазначено, що корупційні прояви у галузі освітньої діяльності є негативним явищем, оскільки призводять до зниження рівня культури, моральності та знань за фаховою спеціальністю; утвердженню у свідомості принципу пріоритету отримання преференцій не завдяки сумлінному та наполегливому опануванню знань, а шляхом неправомірних корупційних оборудок та негативно впливають на процес формування правосвідомості особистості. З метою протидії корупційним проявам потрібно вживати заходи щодо зміни правосвідомості особистості та виховувати нетерпиме ставлення до корупції як явища, починаючи з дошкільної освіти. Об'єднання зусиль законодавчої, виконавчої та судової влади, інститутів громадянського суспільства, кожного правосвідомого учасника виховного процесу дозволить подолати корупційні прояви.

Розділ 4 «Філософсько-правове обґрунтування концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості: родини, школи, соціуму» складається з трьох підрозділів, у яких здійснено ґрунтовний аналіз ролі родини, закладу освіти та суспільства у контексті їх впливу на формування правосвідомості особистості.

У підрозділі 4.1 *«Правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості та соціуму»* встановлено, що правове виховання містить в собі аксіологічну складову, покликане захищати цінності буття та ґрунтується на загальноновизнаних принципах права: верховенстві, справедливості, свободі, рівності, гуманізму, законності, які визначають становлення правосвідомої особистості.

Аргументовано, що в умовах політичних та економічних трансформацій у суспільстві особливого значення, набуває якісне та своєчасне правове виховання особистості з метою формування належної правової культури. Таке виховання має на меті надання особі необхідних юридичних знань для активної участі у життєдіяльності соціуму, виховання поваги до законів та стійке неприйняття антисоціальної та неправомірної поведінки.

Доведено, що правове виховання є постійно діючим та цілеспрямованим впливом на правосвідомість особистості за допомогою заходів виховання, профілактики та державного примусу, полягає в системі заходів, спрямованих на формування у свідомості особистості правових ідей, норм, принципів, що становлять цінності світової й національної правової культури.

Підкреслено, що одним з показників рівня організації правового виховання й, відповідно – правової культури, в суспільстві є втілення у

свідомість його членів філософсько-правової концепції, суть якої полягає у тому, що вчинення будь-якого правопорушення має наслідком не тільки пеналізацію, а й потребує сатисфакції для особи, яка стала жертвою зазначених дій.

У підрозділі 4.2 «Роль родини, школи та соціуму у формуванні правосвідомості особистості» обґрунтовано роль родини як основного елементу соціуму, який виконуючи афективну, освітянську, виховну та інші важливі соціологічні функції, *de facto*, виступає охоронцем загальноновизнаних людських цінностей та історичної спадкоємності поколінь у формуванні правосвідомості особистості. Наголошено, що держава, в особі її владних органів та інститути громадянського суспільства повинні належним чином протидіяти тенденціям, що призводять до так званої «кризи» сім'ї та сімейних відносин шляхом прийняття відповідних програм на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Здійснено концептуальний аналіз ролі школи в триєдності суб'єктів процесу формування правосвідомої особистості. Констатовано, що школа, як соціальне середовище яке функціонує згідно з певними філософсько-правовими та психологічно-соціальними концепціями є одним із основних суб'єктів формування правосвідомості особистості, оскільки здійснює не лише освітянську функцію а й виховну функцію, сприяючи засвоєнню особою норм правової поведінки у суспільстві.

В результаті критичного осмислення прав та обов'язків держави в особі її органів щодо формування правосвідомої людської особистості як повноправного члена соціуму, коло яких визначено Конституцією і законами України встановлено, що їх дотримання і виконання повинно стати прерогативою державної політики в галузі навчання, виховання та отримання освіти.

Зазначено, що суспільство як організована сукупність людей не є однорідною субстанцією, а складається з груп, які навіть у межах однієї країни різняться за рівнем правової свідомості, релігійними переконаннями, мовою, традиціями, політичними уподобаннями тощо. Ці відмінності мають вплив не тільки на формування правосвідомості членів таких груп, а й значною мірою визначають політико-соціальні аспекти життєдіяльності цих частин соціуму. Акти законодавства, якими повинні бути врегульовані питання, пов'язані з участю інститутів громадянського суспільства у процесі формування особистості не повною мірою визначають їх повноваження та обов'язки у загальнодержавній справі формування належного рівня правосвідомості, комунікабельності, толерантності, культури поведінки, освіченості та інших складових особистості як повноправного учасника життєдіяльності соціуму.

У підрозділі 4.3 «Особливості процесу формування правосвідомості окремих верств населення в сучасному українському суспільстві (на прикладі жителів сільської місцевості)» встановлено, що безпосередній вплив на життєві цінності українського селянства здійснюють цілі та інтереси

суспільства, ідеологічні установки, моральні та правові норми, що панують у ньому, соціальні цінності.

Результати проведеного опитування жителів сіл центрального регіону України було встановлено, що у дорослого населення віком від 35 до 50 років рівень правосвідомості значно вищий в порівнянні з сільською молоддю віком від 18 до 25 років. Звичайно рівень правової свідомості сільської інтелігенції: сільських лікарів, вчителів, працівників сільських рад значно вищий ніж тих жителів, які не задіяні у вказаних сферах. Негативним є те, що відсоток сільської інтелігенції у тому чи іншому селі незначний. Інше ж доросле населення не прагне інтелектуально зростати, не прагне до закріплення у соціумі правових цінностей, не розуміє своєї ролі у вихованні підростаючого покоління.

У свою чергу сільська молодь віком від 18 до 25 років свій рівень правової свідомості оцінює як середній та подекуди низький та вважає, що у міській молоді вищий рівень правової свідомості, так як останні мають більше можливостей в отриманні правових знань, в містах проводяться більше заходів, направлених на підвищення рівня правової свідомості. Незначний відсоток молоді зазначають про необхідність правового виховання молоді, розуміють свою роль та необхідність брати участь у розбудові держави, шляхом участі у виборах (як приклад). Серед молоді спостерігається надмірна емоційність, амбітність, посилена чуттєвість. Це пов'язано не лише з віком, а й впливом на їх свідомість інших чинників, таких як засоби масової інформації, які активно пропагують нігілізм, індивідуалізм, прагматизм, цинізм. Вони протиставляються колективізму, соціальній справедливості, гуманності, лояльності. В результаті у свідомості молодої людини виникає конфлікт цінностей. На питання про роль держави у веденні господарства 40 % опитаних зазначило, що вони не відчують підтримки фермерства від державних структур, тому питання що стосуються їх діяльності не ініціюються в органах влади та місцевого самоврядування (24 %) або ініціюються, хоча й безрезультатно (21 %). Майже 12 % опитаних зазначили, що інколи не обов'язково виконувати усі норми закону, що не впливає на кінцевий результат.

Розділ 5 «Перспективи імплементації зарубіжного досвіду формування правосвідомості особистості в практику сучасного українського суспільства» складається з чотирьох підрозділів, які присвячені вивченню досвіду формування правосвідомості особистості в країнах ЄС та впливу європейського досвіду на українську практику формування правосвідомості особистості

У підрозділі 5.1 *«Специфіка формування правосвідомості особистості в зарубіжних країнах»* проаналізовано процес формування правосвідомості особистості в Австралії, Австралії, Бельгії, Великобританії, Канаді, Латвійській Республіці, Македонії, Німеччині, Республіці Казахстан, Республіці Білорусь, Словенії, США, Фінляндії, Хорватії Японії.

Встановлено, що головним завданням політики у галузі освіти країн Європейського Союзу є зміцнення наукової бази з метою впровадження нового

управління, що передбачає залучення надійних наукових знань для визначення довгострокових перспектив та врахування наслідків глобальних змін на місцевому, регіональному та національному рівнях. Наголошено, що одним із ключових понять європейських документів у сфері освіти виступає термін «гармонізація», а головною метою виховного та освітянського європейських процесів є гармонійний розвиток особистості.

Сполучені Штати Америки, Австралія, Канада та Велика Британія є визнаними в світі лідерами в області освітніх послуг. У цих країнах забезпечується рівний доступ до освіти, яка характеризується високими стандартами викладання, всесвітньо визнаними якісними навчальними програмами та особливо тісним зв'язком між освітою і бізнесом. У Фінляндії, Японії, КНР та Австралії значну увагу приділяють виховному процесу, сприяють всебічному розвитку особистості, прищеплюють повагу до освіти виховуючи гармонійну особистість.

Встановлено, що виховний та навчальний процес у країнах ближнього зарубіжжя за часів перебування їх у складі Радянського Союзу був ідеологізованим. Незважаючи на високий рівень освіти в цих країнах недостатня увага приділялася розвитку національних шкіл та міжнародному співробітництву.

Підрозділ 5.2 «Правові міжнародні стандарти в галузі захисту прав дитини у процесі формування правосвідомої особистості та їх імплементація у вітчизняне законодавство» присвячено аналізу правових міжнародних стандартів в галузі належного захисту прав дитини у процесі формування правосвідомої особистості.

Встановлено, що питання, пов'язані із захистом прав дитини у суспільстві є предметом регулювання актів міжнародного права, норми яких направлені як на реалізацію прав дитини так і на її захист. Такий захист повинен здійснюватись батьками, на які покладається обов'язок піклуватись про духовний, фізичний та культурний розвиток дитини; органами опіки та піклування, на які покладається обов'язок не лише розвиток дитини, але й її правове виховання; судовими органами та громадськими організаціями, які повинні захищати права дитини. Ці норми імplementовані в українське законодавство, проте не завжди можуть бути реалізовані на практиці.

Зазначено, що філософсько-правова доктрина виховання дитини в Україні має бути спрямована на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами.

У *підрозділі 5.3 «Врахування європейського досвіду при формуванні правосвідомості особистості в навчальних закладах системи МВС»* визначено, що виховання правосвідомості будь якого посадовця, який отримав певні владні повноваження, тим більше працівника правоохоронного органу, від дій

якого нерідко залежить усунення загрози життю і здоров'ю населення, є важливим завданням будь-якої держави в цілому та відповідних навчальних закладів, зокрема.

Правове виховання розглядається в них у взаємозв'язку з іншими компонентами діяльності поліцейської організації, що охоплює і професійну підготовку кадрів.

Наголошено, що в питанні формування правосвідомої особистості Україна може запозичити ідею європейського громадянського правового виховання, яка полягає у тому, що громадянином не народжуються, а ним стають. Орієнтиром у напрямку підвищення якості підготовки майбутніх поліцейських має стати національно-патріотичне виховання майбутніх офіцерів поліції.

Дотримання концепції постійного і безперервного правового та професійного навчання співробітників поліції на всіх етапах їх професійної кар'єри, досвід організації ступінчатого навчання та професійної підготовки поліцейських кадрів, особливо керівників поліцейських підрозділів, представляє значний інтерес для вітчизняних навчальних закладів працівників правоохоронних органів.

У підрозділі 5.4 «Організаційно-правові заходи запровадження концепції формування особистості у життєдіяльність сучасного українського суспільства» окреслено коло організаційно-правових заходів щодо запровадження концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості у життєдіяльність сучасного вітчизняного суспільства.

Констатовано, що головним завданням навчального та виховного процесів сьогодення має стати формування правосвідомої людської особистості, здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та економічної ситуації в країні та в світі. Триєдність головних суб'єктів процесу формування людської особистості – сім'ї (родини), школи (закладу освіти) та соціуму (суспільства) повинна лягти у основу відповідної державної програми та має стати прерогативою державної політики в галузі навчання, виховання та отримання освіти.

Зазначено, що внесення змін до Основного закону держави в частині гарантування права людини на вільний розвиток особистості, захист якого від можливих порушень вбачається за доцільне віднести до повноважень Конституційного Суду України; приведення законів та інших нормативно-правових актів у відповідність до запропонованої редакції Конституції України; удосконалення вітчизняного законодавства, що регулює взаємовідносини між сім'єю, закладом освіти, державою і суспільством в цілому, батьками, дітьми, вихователями та педагогами; створення на державному рівні належних умов для розвитку людської особистості, особливо дітей та молоді буде сприяти формуванню їх культури поведінки і духовності та формуванню правосвідомої особистості.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і надані практичні науково-обґрунтовані рекомендації та пропозиції щодо вирішення важливої наукової проблеми, сутність якої полягає в розкритті філософсько-правових засад формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні; визначені соціальні, психологічні та педагогічні аспекти становлення правосвідомої особистості; виокремленні історичні закономірності генезису процесів виховання, навчання та освіти; окреслені перспективні напрями удосконалення формування правосвідомості особистості як суб'єкта суспільних відносин тощо.

На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Правосвідомість як багатогранне поняття виступає традиційним предметом дослідження багатьох наукових галузей. В межах філософсько-правового дослідження правосвідомість тлумачиться як соціально-психологічний феномен, який містить в собі світоглядну, психологічну, поведінкову сторони, як форма суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, уявлень, теорій, почуттів, емоцій і переживань. Вони визначають ставлення людей до правової системи та сукупності раціональних факторів, які відображають усвідомлення правової дійсності і впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки. Основними факторами формування правосвідомості особистості на кожному етапі розвитку людства виступали процеси виховання, навчання та освіти.

Суть навчального процесу у первісному суспільстві полягала у передачі інформації, а дотримання встановлених соціумом звичаєвих законів у вигляді заборон на різні дії являло собою примітивну правосвідомість. Епоха Античності заклала основу наукових знань освітянської системи та фундамент виховної системи, розробивши повноцінну концепцію батьківства і систему поглядів на розвиток дитини, а перші педагогічні теорії того часу містили ідеї щодо виховання гармонійної особистості, що мало значний вплив на подальший розвиток виховного та освітянського процесів. Університети епохи Середньовіччя стали підґрунтям для формування ефективної методології знання, системи викладання, наукової та просвітницької діяльності в галузі формування правосвідомості населення. Кожен подальший етап розвитку обумовлювався пануючими в суспільстві ідеологічними цінностями та ідеалами.

2. Поєднання позитивістського та *jus*-натуралістичного підходів до визначення та аналізу змісту та сутності правосвідомості як філософсько-правової категорії та соціально-політичного феномену дозволило визначити методологію дослідження як сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових, а також психологічних та соціологічних засад процесу формування та трансформації людської особистості в процесі виховання, навчання та отримання освіти.

Філософсько-правовий вимір дослідження формування правосвідомості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні базується на втіленні структури понятійного апарату, що складається з залучення: аксіологічних термінів та понять; спеціальних термінів та понять, які притаманні об'єкту та предмету дослідження та термінів та понять, що сформувалися в процесі дослідження та потребували авторського тлумачення (правове виховання, ідеологічні установки, правові знання тощо).

3. Процес формування особистості - це цілеспрямований вплив на людину з метою засвоєння нею правил поведінки, необхідних для інтеграції у суспільство. Концептуально онтологічне вчення про матеріальне та ідеальне, про «світ речей» і «світ ідей», що з'ясовує фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого у життєдіяльності соціуму, за всіх часів мало визначальний вплив на виховання та навчання індивідууму як складових процесу формування його особистості. В концепції формування правосвідомості особистості як філософсько-правового феномену на перше місце постає деонтологічне бачення світу. За цієї умови фактори духовно-психологічного й соціокультурного життя формуються у аксіологічному та онтологічному вимірах

4. Право з позиції онтологічного підходу розглядається як прояв та невід'ємний атрибут людського буття, що значною мірою впливає на його існування та розвиток у життєдіяльності соціуму, здійснюючи вплив на виховання та навчання людини як складових процесу формування його правосвідомості. Цінністю права є те, що правова ідеологія, як складова правосвідомості є невід'ємним регулятором поведінки особистості. Цінності освіти, у яких представлена система значень, принципів, норм, канонів та ідеалів регулюють взаємодію в освітній сфері і формують компонент взаємовідносин індивідуума і соціуму. Ціннісні орієнтації, засвоєні в дитинстві та розвинуті в подальшому дорослому житті є визначальними умовами оптимальності процесу етичного виховання, формування морально-культурних рис та правосвідомості особистості. Правова аксіологія тісно пов'язана з педагогічною психологією однією із завдань якої є дослідження психологічних проблеми виховання й навчання особистості як основних умов спрямованої соціалізації людини.

5. Основним завданням виховного процесу є всебічний розвиток особистості. Зміст навчання обумовлюється певною стадією психічного розвитку дитини. Процеси навчання і розвитку взаємопов'язані один з одним. Дошкільне навчання, яке сприяє формуванню уявлень, суттєво відрізняється від шкільного, яке має справу з засвоєнням знань. Розвиток суб'єкта відбувається в самому процесі його становлення, коли школяр поступово перетворюється в учня, тобто в дитину, що змінює й удосконалює самого себе. Психологічний вплив є невід'ємною складовою виховного та навчального процесу. Науково обґрунтоване використання засобів психологічного впливу з урахуванням індивідуальних характеристик особистості, життєвого досвіду, умов життя під

час виховання та навчання буде сприяти формуванню правосвідомої особистості.

6. Особистість є одночасно носієм існуючих суспільних відносин та індивідуальної свободи, представлена в конкретному історичному бутті і знаходиться з ним у суперечливій діалектичній єдності. Створення умов для трансформації соціуму в латентнокерований натовп, а людини на його частину, шляхом впливу на її волю, використовуючи навіювання чи насаджування певних ідей було одним із найважливіших загальнодержавних завдань тоталітарних режимів та найбільш небезпечним для особистості результатом психологічного впливу. Основні зусилля, при цьому, спрямовувались на молодь, яка не мала достатнього рівня життєвих знань шляхом створення підконтрольних владі дитячих та молодіжних організацій.

Молодіжна субкультура є особливою сферою культури, цілісним утворенням всередині пануючої культури, що має свої власні цінності, звичаї, норми, які закріплюються в особливих рисах поведінки людей, їх свідомості, мові. Створені, в межах певної молодіжної субкультури правила поведінки, цінності та традиції формально не закріплені та можуть діаметрально відрізнитися від загальноприйнятих в суспільстві соціальних норм, в тому числі правових. Реалізація заходів формування правосвідомості особистості на рівні держави повинна базуватися на врахуванні потенційного впливу зазначених неформальних молодіжних спільнот на підростаюче покоління нашого суспільства.

7. Безперечне підпорядкування процесу формування політичної і правової свідомості населення у часи Радянської України марксистсько-ленінській ідеології, метою якої було створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, суспільно-необхідною кваліфікацією та матеріалістичним світоглядом не виключало наявності в психології та педагогіці зазначеного історичного періоду прогресивних ідей виховання та навчання дітей. Панування ідеї виховати покоління, яке заради утопічних ідей буде виконувати поставлені перед ним цілі керуючої верхівки, не унеможливило напрацювання положень окремих психолого-педагогічних підходів, що розглядали індивідуальність психічного розвитку дитини як чинник формування правосвідомості особистості.

8. У пострадянський період ідеологія процесу формування правосвідомості особистості характеризувалась зміною світоглядно-ціннісних орієнтирів. Перехід від ідеалу соціалістичної держави до ідеалу правової держави, зміна праворозуміння (від позитивізму до юснатуралізму) призвели до трансформації навчального та виховного процесів, головним завданням яких було визначено формування правового, індивідуального, гуманістичного світогляду, протидія правовому нігілізму, підвищення ролі правового виховання особистості, що визначається пріоритетною складовою соціалізації людини у демократичній і правовій державі.

Світогляд суспільно свідомої особистості включає в себе онтологічний, аксіологічний та соціально-політичний елементи.

9. Пріоритетним напрямом реформування освіти у незалежній державі була розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя. Водночас, задекларовані напрями реформування та заплановані заходи трансформації сучасної української освіти не були втілені у повному обсязі у зв'язку із відсутністю повноцінного фінансового забезпечення їх реалізації. Національне освітнє законодавство містить в собі європейські стандарти щодо формування правосвідомої особистості та чимало позитивних характеристик, проте вітчизняна система освіти не завжди має відпрацьовані механізми їх імплементації на рівні матеріального, організаційного, методичного та інших рівнів забезпечення.

Наявність корупційних проявів у галузі освітньої діяльності є чинником, який вкрай негативно впливає на рівень правосвідомості громадян та спричиняє формування стійких негативних її проявів: правового нігілізму, правового інфантилізму та правового ідеалізму тощо.

10. Формування особистості — особливий процес соціального розвитку людини, який не є виключно процесом засвоєння знань, умінь, способів дій, а включає також становлення її як суб'єкта діяльності, члена соціуму, громадянина держави.

Правове виховання, як визначальний фактор взаємовідносин особистості та соціуму, являє собою постійно діючий та цілеспрямований вплив на правосвідомість людської особистості за допомогою заходів виховання, профілактики та державного примусу, які спрямовані на формування у свідомості особистості правових ідей, норм, принципів, що становлять цінності світової й національної правової культури, мають на меті надання особі необхідних юридичних знань для активної участі у життєдіяльності соціуму, виховання поваги до законів та стійкого неприйняття антисоціальної та неправомірної поведінки. Воно містить в собі базову аксіологічну складову та покликане захищати цінності буття ґрунтуючись на загальновизнаних принципах права: верховенстві, справедливості, свободі, рівності, гуманізму, законності, які визначають становлення правосвідомої особистості.

Рушійною силою цього процесу є виховний вплив сім'ї, школи, суспільства, а його кінцевою метою - соціалізація молодої людини як особистості до самостійного, дорослого, активного громадського життя.

11. Роль родини, школи та соціуму у формуванні правосвідомості особистості є провідною. Нехтування цими чинниками має наслідком регрес суспільних відносин у соціумі, занепад правової культури та моралі, а також може сприяти утвердженню тоталітаризму як форми правління, за якої суттєво обмежуються або навіть зводяться нанівець права і свободи людини і громадянина.

Родина як первинна соціальна інституція є основою подальшої правової соціалізації людини. Шкільне навчання та виховання, поглиблюючи аксіологічну складову правосвідомості, забезпечують соціалізацію особи, що є однією з цілей процесу формування правосвідомості особистості, допомагаючи їй адаптуватись до умов функціонування соціуму.

Доведено, що сучасне суспільство стикається з проблемами, окресленими загальноновизнаним діалектичним законом – «боротьби та єдності протилежностей»: так само, як індивід своїми діями впливає на соціум, так і соціум впливає на формування його особистості. Водночас взаємовідносини категорій соціум – індивід мають як позитивний характер, так і негативний.

12. Безпосередній вплив на життєві цінності українського селянства здійснюють цілі та інтереси суспільства, ідеологічні установки, моральні та правові норми, соціальні цінності, що панують у ньому. В період соціальної трансформації можна говорити про «переоцінку цінностей» у свідомості жителів сільської місцевості. Мова йде про такі процеси, коли давно відомі факти і поняття починають осмислюватись по-іншому, здобувають нове значення, стають значимими або втрачають її. Тому можна говорити про те, що цінності є відносними, хоча у людській свідомості вони залишаються абсолютними. На сьогодні виникає необхідність вжиття заходів, які направлені на підвищення рівня правової свідомості сільського населення. Це стосується не лише молодого покоління, а й осіб, які можуть та повинні впливати на правосвідомість молоді. Існує нагальна необхідність розробки державної програми, спрямованої на підвищення рівня правосвідомості жителів сільської місцевості та тієї, що створить умови для пропагування ідеалів законослужності, поваги до права, необхідності дотримання та виконання правових норм.

13. Глобальними тенденціями розвитку європейського освітнього простору є прагнення до демократичної системи освіти, розростання ринку освітніх послуг, розширення мережі вищої освіти та зміна соціального складу студентів, пріоритетність фінансування освіти, постійне оновлення структури та змісту освіти освітніх програм, впровадження інноваційних технологій навчання спрямовані на виховання нового покоління правосвідомих особистостей, що усвідомлюють загальнолюдські цінності і живуть за гуманістичними законами.

У країнах, які не входять до Європейського союзу забезпечується рівний доступ до освіти, яка характеризується високими стандартами викладання, всесвітньо визнаними якісними навчальними програмами та особливо тісним зв'язком між освітою і бізнесом.

У зарубіжних країнах пострадянського простору поступово пришвидшується процес модернізації освіти, її реформування, інтеграція у світовий освітній простір, вони прагнуть створити умови для отримання якісної освіти, удосконалення організації наукових досліджень, забезпечення охорони прав і законних інтересів підростаючого покоління, формування правосвідомої нації.

14. Питання, пов'язані із захистом прав дитини у суспільстві, стали предметом регулювання актів міжнародного права, до яких насамперед слід віднести: Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенцію Організації Об'єднаних націй 1989 року, Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, розвитку та захисту дітей 1990 року, Європейську

конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 року та ін. Аналіз змісту зазначених актів міжнародного права, дозволяє визначити основні загальноновизнані засоби реалізації прав дитини, до яких слід віднести: самозахист, захист з боку батьків, звернення до суду, звернення до громадських організацій.

Наведені норми імплементовані в українське законодавство, проте не завжди існують реальні механізми їх реалізації.

15. Формування правової держави потребує модернізації процесу підготовки правоохоронних кадрів, підвищення рівня їх підготовки з урахуванням розвитку правової системи, зближення правових систем, розширення міжнародного правового співробітництва та меж правового простору, введення норм і принципів міжнародного права до національної правової системи.

Встановлено, що у кожній європейській країні існує своя система підготовки відповідних фахівців для поліції, що склалася під впливом територіальних, історичних, політичних, соціально-економічних чинників і особливостей національних правових систем.

16. Практичне втілення запропонованої концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості - сім'ї (родини), школи (закладу освіти) та соціуму (суспільства) можливе за умови внесення наступних змін до Конституції України:

1. Ст. 23 Доповнити новою частиною другою такого змісту:

«Держава в особі її уповноважених органів влади та місцевого самоврядування створює умови для формування особистості кожної людини на засадах поваги до загальнолюдських цінностей. Форми та обсяг участі держави у формуванні людської особистості кожної людини визначаються законом»;

2. Статтю 48 викласти у такій редакції:

«Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї та достатні умови для формування особистості дітей на засадах поваги до загальнолюдських цінностей, що включає достатнє харчування, одяг, житло»;

3. Частину третю статті 52 викласти у такій редакції:

«Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава створює умови для їх соціалізації та формування особистості на засадах поваги до загальнолюдських цінностей, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей»;

4. Статтю 59 доповнити новою частиною другою такого змісту:

«Держава створює умови для підвищення правосвідомості та правової культури населення»;

5. Пункт 6 статті 92 викласти у такій редакції:

«б) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я, процесу формування людської особистості; екологічної безпеки»;

6. Статтю 151¹ викласти у такій редакції:

«Стаття 151¹.Конституційний Суд України вирішує питання:

про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України;

про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших актів Верховної Ради України, актів Президента України та актів Кабінету Міністрів України, якщо особа вважає зазначені правові акти обмежують право його або членів його родини на вільний розвиток людської особистості.

Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Бровко Н. І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання та виховання: монографія. Біла Церква, 2018. 432 с.

Рецензія: Камінська Н.В. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання та виховання. *Порівняльно-аналітичне право*: електронне наук. видання. 2018. № 5. С. 405.

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Бровко Н. І. Правові цінності у свідомості жителів сільської місцевості: філософсько-правовий аналіз. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 121–129.

2. Бровко Н. І. Методологія досліджень категорії правосвідомості жителів сільської місцевості. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 3. С. 225–228.

3. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії «правосвідомість». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 194–196.

4. Бровко Н. І. Особливості правосвідомості жителів сільської місцевості у трансформуючому суспільстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2017. Вип. 45, т. 2. С. 159–162.

5. Бровко Н. І. Взаємозв'язок правових та моральних норм у свідомості українських фермерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 3, т. 2. С. 174–177.

6. Бровко Н. І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 73–80.

7. Бровко Н. І. Правова інформованість та її вплив на правосвідомість жителів сільської місцевості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 6. С. 146–149.

8. Бровко Н. І. Категорія правосвідомості в поглядах філософів Античності: філософсько-правовий аналіз. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1, т. 29 (68). С. 97–100.

9. Бровко Н. І. Вплив мовного питання на історичний процес формування правосвідомості українців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2018. № 31. С. 29–32.

10. Бровко Н. І. Історичні пам'ятки та наукова думка з питань генезису правосвідомості та правової культури людини: бібліографічний огляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2018. Вип. 49, т. 2. С. 206–209.

11. Бровко Н. І. Генезис засад та принципів філософсько-правового розуміння особистості та процесу її формування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2 (15–16). С. 159–169.

12. Бровко Н. І. Відродження національної виховної та освітянської діяльності наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 1. С. 3–7.

13. Бровко Н. І. Правосвідомість людської особистості: історичні пам'ятки та наукова думка. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 3–6.

14. Бровко Н. І. Поняття, сутність та генезис інформаційного обміну в контексті формування людської свідомості. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1, т. 29 (68). С. 170–176.

15. Бровко Н. І. Особливості процесу формування правосвідомості окремих верств населення в сучасному українському суспільстві (на прикладі жителів сільської місцевості). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 5, т. 29 (68). С. 112–116.

16. Бровко Н. І. Врахування європейського досвіду при формуванні правосвідомості особистості в навчальних закладах системи правоохоронних органів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 4. С. 131–134.

17. Бровко Н. І. Особливості методології дослідження філософсько-правової категорії «правосвідомість особистості». *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 6 (6). С. 12–18.

18. Бровко Н. І. Правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості і соціуму. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 29–33.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Бровко Н. І. Правосвідомість жителя села як системоутворюючий компонент у виборі способу поведінки. *Jurnalul Jurdic National: teorie si practica. Chisinau*. 2016. № 4 (20). С. 10–14.

2. Бровко Н. І. Особенности правосознания сельской интеллигенции: философско-правовой анализ. *Legea și viața. Chisinau*. 2018. № 2/2 (314). С. 16–20.

3. Бровко Н. І. Историчні традиції та філософські засади вітчизняної педагогічної психології та їх вплив на процес формування свідомості українців як титульної нації сучасної української держави. *Evropský politický a právní diskurz. Czech Republic (Praha)*. 2018. Т. 5. Вип. 3. С. 119–124.

4. Бровко Н. І. Историчні та соціальні передумови запровадження багатоступінчатої системи освіти та її роль у формуванні правосвідомості особистості. *Visegrad Journal on Human Rights. Bratislava (Slovakia)*. 2018. № 3. С. 24–29.

5. Бровко Н. І. Мирозренческий характер и идеология формирования правосознания личности в процессе воспитания и обучения. *Legea și viața. Chisinau*. 2019. № 4/2. С. 27–31.

Тези доповідей та інші публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Бровко Н. І. Психологічна складова правосвідомості як філософсько-правової категорії: *Філософські та методологічні проблеми сучасного правознавства*: матеріали круглого столу (м. Київ 04 липня 2016 р.). Київ: Нац. академія внутрішніх справ, 2016. С. 36–38.

2. Бровко Н. І. Регіональна правова свідомість сільського населення як складова частина національної правосвідомості. *Аграрна наука – виробництво*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 17 листопада 2016 р.). Біла Церква: Білоцерківський нац. аграрний ун-т, 2016. С. 91–92.

3. Бровко Н. І. Особливості правосвідомості сільської молоді: філософсько-правовий аналіз. *Правова система в умовах розвитку соціально-правової держави: питання теорії і практики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 24–25 листопада 2016 р.). Черкаси: Східноєвропейський ун-т економіки і менеджменту, 2016. С. 15–17.

4. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз правосвідомості сучасної молоді у трансформуючому суспільстві. *Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 18–23 травня 2017 р.). Біла Церква: Білоцерківський нац. аграрний ун-т, 2017. С. 4–5.

5. Бровко Н. И. К вопросу о сущности правосознания жителей сельской местности (на примере центральных областей Украины). *Topical problems of modern science: materials of the International Scientific conference* (г. Варшава, 16 июня 2017 г.). Warsaw. 2017. С. 19–22.

6. Бровко Н. И., Симакова С. И. Национальная идентичность в контексте процесса европейской интеграции Украины. *Personality, society, state, law: problems of correlation and interaction*: materials of the VI international scientific conference (г. Прага, 15–16 октября 2017 г.). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. С. 6–10.

7. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз місця правосвідомості в системі суспільної свідомості в період соціальної трансформації. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VII Всеукраїнської наук.-теорет. конф. (м. Київ, 11 листопада 2017 р.). Київ: Нац. академія внутрішніх справ, 2017. С. 45–48.

8. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 серпня – 01 вересня 2018 р.). Харків: Східноукраїнська наук. юрид. організація, 2018. С. 6–9.

9. Бровко Н. І. Формування правосвідомості фахівця аграрної сфери в процесі отримання вищої освіти в Україні. *Аграрна освіта та наука: досягнення, роль, фактори росту*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 27–28 вересня 2018 р.). Біла Церква: Білоцерківський нац. аграрний ун-т, 2018. С. 5–16.

10. Бровко Н.І. Корупція у системі освіти та її прояви: теоретико-правовий аналіз. *Гарантії забезпечення прав і свобод людини та правові проблеми запобігання корупції в Україні в умовах євроінтеграції*: матеріали всеукраїнського круглого столу (м. Біла Церква, 06 грудня 2018 р.). Біла Церква, Білоцерківський нац. аграрний ун-т, 2018. С. 17–19.

11. Бровко Н. І. Аналіз правосвідомості як філософсько-правової категорії. *Екологічна політика і право ЄС та їх імплементація у правову систему України*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 травня 2019 р.). Київ: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування, 2019. С. 12–13.

12. Бровко Н. І. Вплив постулатів аксіології на педагогічну психологію як наукову галузь, яка досліджує особливості процесу формування людської особистості. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24–25 травня 2019 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 6–7.

13. Бровко Н. І. Осмислення процесу формування правосвідомості особистості в процесі побудови і розвитку громадянського суспільства в Україні. *Реформування законодавства і державних інституцій: досягнення, недоліки та перспективи*: матеріали міжнародної юрид. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 травня 2019 р.). Київ: Актуальна юриспруденція, 2019. С. 12–14.

14. Бровко Н. І. Навчально-виховний процес запорожців та його вплив на формування особистості. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 31 травня – 01 червня 2019 р.). Дніпро: Громадська організація «Правовий світ», 2019. С. 155–157.

15. Бровко Н. І. Вплив законодавчої влади на процес формування правосвідомості людської особистості. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали міжнародної наук.-

практ. конф. (м. Харків, 31 травня – 01 червня 2019 р.). Харків: Східноукраїнська наук. юрид. організація, 2019. С. 6–8.

16. Бровко Н. І. Розвиток уявлень про правосвідомість людської особистості в поглядах вітчизняних митців. *Сьомі Бердяєвські читання: матеріали міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Біла Церква, 07 червня 2019 р.). Біла Церква, Білоцерківський нац. аграрний ун-т, 2019. С. 7–9.

17. Бровко Н. І. Вплив університетів епохи Середньовіччя на розвиток правосвідомості молоді. *Юридична наука: виклики і сьогодення: матеріали міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 07–08 червня 2019 р.). Одеса: Громадська організація «Причорноморська фундація права», 2019. С. 6–8.

18. Бровко Н. І. Особливості освітньої політики Європейського Союзу та її вплив на формування правосвідомості особистості. *Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Харків, 14–15 червня 2019 р.). Харків: Громадська організація «Асоціація аспірантів-юристів», 2019. С. 8–10.

19. Бровко Н. І. Аналіз феномену молодіжної субкультури в контексті її впливу на формування правосвідомості особистості. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної наук.-практ. Інтернет-конф.* (м. Тернопіль, 10 липня 2019 р.). Тернопіль: Юрид. лінія, 2019. С. 4–7.

20. Бровко Н. І. Психологічний вплив та його роль у формуванні правосвідомості особистості в сучасному суспільстві. *Сучасна педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Київ, 12–13 липня 2019 р.). Київ: Громадська організація «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 76–78.

АНОТАЦІЯ

Бровко Н. І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

У роботі досліджено філософсько-правові засади генезису суспільних відносин у процесі формування правосвідомості людської особистості. Здійснено філософсько-правове осмислення процесу формування правосвідомості особистості та доведено, що рушійною силою цього процесу є виховний вплив сім'ї, школи, суспільства, а його кінцевою метою – соціалізація молоді людини як особистості до самостійного дорослого життя в умовах зовнішнього оточення, залучення до активного громадського життя. Встановлено, що формування правосвідомої людської особистості, здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та

економічної ситуації має стати прерогативою державної політики в галузі навчання виховання та отримання освіти.

Ключові слова: батьки, виховання, громада, індивідуум, навчання, освіта, правосвідомість, родина, соціум, школа.

АННОТАЦИЯ

Бровко Н. И. Философско-правовые основы формирования правосознания личности в условиях трансформации учебного процесса в Украине. – *Квалификационная научная работа на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2019.

В работе исследованы философско-правовые основы генезиса общественных отношений в процессе формирования правосознания человеческой личности. Осуществлено философско-правовое осмысление процесса формирования правосознания личности и доказано, что движущей силой этого процесса является воспитательное влияние семьи, школы, общества, а его конечной целью – социализация молодого человека как личности к самостоятельной взрослой жизни в условиях внешнего окружения, привлечение к активной общественной жизни. Установлено, что формирование правосознательной человеческой личности, способной противостоять негативным вызовам современной сложной социально-политической и экономической ситуации должно стать прерогативой государственной политики в области обучения воспитания и получения образования.

Ключевые слова: родители, воспитание, общество, индивидуум, обучение, образование, правосознание, семья, социум, школа.

SUMMARY

Brovko N. I. Philosophical and legal bases of formation of personality legal consciousness in conditions of transformation of educational process in Ukraine. – *A qualified scientific study with the manuscript right.*

The Doctoral thesis for conferring a Juris Doctor degree (LLD) at the qualification of 12.00.12 – Philosophy of Law. – Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

In the first thesis chapter of the scientific work the author studies historical sources and defines the theoretical and methodological principles of the study deals with the philosophical and legal and methodological foundations of the research, analyzes the works of the classics of philosophy, psychology and jurisprudence on issues relating to all components of the system of education, education and education, both in their interrelationship and in relation to the specific features of each of them. The historical analysis of the main stages of development of the processes of education, education and acquisition of education as the main factors of the formation

of the personality consciousness is carried out. The conclusion is that the process of formation of the person's legal consciousness as a philosophical and legal category and a psychological phenomenon should be realized in accordance with generally accepted criteria of lawful behavior and legal culture in the relations between the individual and the society.

In the second chapter on the basis of the study of the philosophical works of the antique, medieval thinkers and contemporary and specialists in the field of sociology, the author offers his understanding of the essence of the ontological aspects of the process of forming a personality, which although possesses signs of epistemological, in his opinion, is not a simple acquisition and mastering of knowledge, but is determined how the purposeful influence on the individual in order to assimilate him the rules of conduct necessary for integration into society. It is emphasized that the value of the right lies in the fact that legal ideology, as a component of legal consciousness, is an inalienable regulator of the behavior of the individual. Values of education have a significant impact on the formation of the human person, since they regulate interaction in the educational sphere and form the mutual relations between a person and society. It has been established that psychological influence is always present in educational and educational processes. The method of formation of the children and youth organizations under the control of the authorities as a form of state idol and psychological influence on the society as a whole and on each of its members is explored.

In the third chapter of the thesis study the philosophical and legal peculiarities of the transformation of the educational process in Ukraine in the Soviet and post-Soviet times, characterized by a different ideology, are revealed. It was established that the priority direction of the reformation of education in an independent state is the development of a national education system taking into account fundamental changes in all spheres of public life. Currently, national educational legislation includes European standards for the formation of a legal personality and contains many positive characteristics, but the domestic education system, as part of the process of formation of a human person, needs further reform. The role of legal education in the formation of a person's outlook and proved that corruptive manifestations in the system of education have been substantiated, have a negative influence on the process of forming a person's legal consciousness

In the fourth chapter of the scientific work analyzed with legal education as the determining factor in the relationship between the human person and the society, which contains an axiological component, since it is intended to protect the values of being and is based on universally recognized principles of law: the rule of law, justice, freedom, equality, humanity, the rule of law, which determine the formation of a law-conscious person. The role of the family, school, and society in the formation of the personality legal consciousness has been determined, and the philosophical and legal substantiation of the concept of the triad of these subjects has been made, which should become the basis of the corresponding state program. The peculiarities of the process of formation of legal consciousness in some segments of the population of modern Ukrainian society by the example of the inhabitants of

rural areas are analyzed and determined, and it was emphasized on the necessity of taking measures aimed at raising the level of legal consciousness of the rural population.

In the fifth chapter of the thesis it is devoted to studying the experience of forming a person's legal consciousness in the EU countries and the influence of European experience on the Ukrainian practice of forming a person's legal consciousness, in particular. Analyzed European experience in forming the personality of justice in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs, which may be useful for Ukraine. The circle of organizational and legal measures for implementation of the concept of the three main subjects of the process of forming the personality of a person in the life of modern domestic society is outlined. In particular, it is noted that the prerogative of the state should become the formation of a law-conscious human being able to withstand the negative challenges of the modern complex socio-political and economic situation in the country and throughout the world. education policy in education and education.

Key words: parents, upbringing, community, individual, training, education, legal awareness, family, society, school.